

ДО ПИТАННЯ ПРО ОНТОЛОГІЧНИЙ СТАТУС КАТЕГОРІЙ «РАЦІОНАЛЬНЕ» ТА «ІРРАЦІОНАЛЬНЕ»

Проблема співвідношення раціонального та ірраціонального, незважаючи на довгу традицію досліджень, з багатьох причин продовжує залишатися однією з найактуальніших та жваво обговорюваних у вітчизняній та зарубіжній філософії. Велика кількість дискусій, що ведуться в різних галузях сучасного філософського знання, починаючи з теорії пізнання і закінчуючи етикою, так чи інакше виходять на цю проблематику [див.: 4].

Зазначена тема є насправді неосяжною і думки тут відрізняються неймовірною різноманітністю і строкатістю. У філософській літературі категорії «раціональне» та «ірраціональне» нерідко ставлять у залежність від феноменів людської свідомості та діяльності, лише опосередковано пов'язуючи з тими або іншими явищами об'єктивної реальності. Якщо уважно придивитись до навколишнього світу, особливо того, що створений людьми, то слід погодитись, що сам світ несе у собі стільки ірраціонального, що виникає питання: чи є у ньому хоч щось раціональне? Можна гіпостазувати, що поняття раціонального та ірраціонального можуть виступати не лише характеристиками суб'єктивного людського сприйняття, але й бути застосованими для розуміння світу як такого. Виникає закономірне питання: чи можна сказати, що ці категорії мають певний онтологічний статус, чи слід погодитись, що вони цілком належать сфері людського пізнання і діяльності?

Найчастіше «раціональність» тлумачать як «розумність», відповідність певним законам розуму, стандартам і нормам правильної, результативної людської діяльності. Якщо діяльність відповідає цим вимогам, вона оцінюється як раціональна; якщо норми і правила порушуються, діяльність буде нераціональною. Слідом за М. Вебером, раціональність як відповідність певній меті можна назвати «цілераціональністю» [див.: 2]. Натомість, раціональність, що відповідає визначеним правилам і нормам можна умовно назвати «логічною раціональністю»

Якщо бути послідовним, то слід погодитись, що раціональність діяльності не завжди залежить від суб'єкта. Звичайно, тільки суб'єкт може здійснювати певні дії, однак не тільки індивідуальні особливості є чинником того, щоб здійснювалась діяльність. Останню називають раціональною, коли вона відповідає закономірностям природних процесів. Суб'єкт лише ініціює її та дає розвиток. При цьому, зовсім неважливо, які конкретні риси буде мати той або інший суб'єкт. Коли істину, називають об'єктивною, то мають на увазі, що вона не повинна залежати від суб'єкта

пізнання. Якщо так, то аналогічно раціональність можна назвати об'єктивною, коли об'єктивна ситуація детермінує той або інший спосіб дій, і тоді він може претендувати на те, щоб називатись раціональним. Інакше кажучи, суб'єкт входить у певний об'єктивний, онтологічний процес, і якщо суб'єкт підпорядковується законам цього процесу, тобто, діє раціонально, він отримує добивається бажаного результату. Але тут постає наступне запитання: як у такому випадку бути з людською свободою, з можливістю вибору у сфері думки і дії, що підтверджується повсякденним емпіричним досвідом, який не можна ігнорувати?

Якщо зіставляти раціональну і вільну людську діяльність, то виникає припущення, що раціональна діяльність не може бути названа вільною, навпаки, вільна діяльність є нераціональною. Твердження видається дещо парадоксальним, і потребує додаткової аргументації.

Розглядаючи підстави раціональності, слід зауважити, що у сучасних теоріях, присвячених цій проблематиці, або описуються системи цінностей, або вони зосереджені на дослідженнях відірваних від цінностей окремих індивідуальних практик. При цьому, дуже рідко можна побачити всезагальні закономірності. Дуже часто поза увагою залишається саме онтологія раціонального. Однак, саме онтологічні підходи до раціонального, задаючи визначені методологічні засади, дозволяють віднести знання або людські дії до раціональних чи ірраціональних. Онтологічний ракурс проблеми – це той підхід, що не тільки дає можливість долати обмеження ціннісних інтерпретацій раціонального, але й вийти на всезагальні принципи його пізнання. Такі принципи, якщо вони будуть знайдені, стосуватимуться двох основних напрямків руху: з одного боку, пізнання як такого, а з іншого, вбудовування набутого знання у соціальну картину світу.

Однак, коли ми починаємо безпосередньо вбудовувати певні знання у соціальну картину світу, ми стикаємося з багатьма труднощами і перешкодами. Така картина має своє історико-культурне підґрунтя і саме це вибудовує ті особисті підстави, через призму яких ми бачимо світ. Так, наприклад, у сучасній ситуації постмодерну, вважає Ж. Бодрійяр, реальності зовсім немає потреби бути раціональною. Сьогодні «Немає більше дзеркала сутності й видимості, реального та його концепту. Немає більше уявної рівнооб'ємності: виміром симуляції стає генетична мініатюризація. Реальне породжується на основі мініатюризованих чарунок, матриць і спогадів, моделей управління і може безліч разів відтворюватись на цій основі. Йому більше не треба бути раціональним, адже воно більше не вимірюється жодною інстанцією, ідеальною чи негативною. Воно лише операційне. Фактично це вже не реальне, оскільки жодне уявне не покриває його своєю оболонкою. Це гіперреальне, вироблене у результаті променистого синтезу комбінаторних моделей у гіперпросторі без атмосфери» [1, с. 6-7].

Одним із прикладів такої, апріорі прийнятої раціональної цінності сучасного соціуму є цінність демократії, ядром якої виступає людська свобода. Проте, дивлячись на сучасний світ, у багатьох виникають сумніви: чи не є той образ демократії, яку ми так возвеличуємо, на вітвар якої покладено стільки життів, лише примарою, певною ілюзією, яка настирливо вбивається у голови пересічних громадян. Сьогодні навряд чи хто може впевнено сказати, що «демократію» слід тлумачити буквально, як «владу народу». Якщо погодитись з цією думкою, то виникає питання: над ким, власне, народ, як множина громадян, панує і хто залишається за межами цієї пануючої множини і буде підпорядковуватись їй? Існує безліч тлумачень того, що насправді представляє собою демократія у теоретичному і практичному плані. Нам здається, що досить переконливим є запропонований французьким дослідником Клодом Лефором тлумачення, що демократія є «порожнім центром» [див.: 3]. «Порожній», тобто, незаповнений, і такий, що ніколи не буде заповнюваний, центр, який щоразу може наповнюватись новим змістом.

Окремо взяту мету безглуздо перевіряти на раціональність, вважає Курт Хюбнер, оскільки ми маємо перевірити всю систему взаємозв'язків, у яких ми живемо, а її раціональність полягає у їх гармонійності. Тому ступінь раціональності залежить від того, як далеко просунулась ця гармонізація.

У гносеологічному плані, раціональним можна назвати обґрунтоване, систематизоване знання певного предмету, а з онтологічної точки зору, раціональне – це таке явище або дія, в основі яких лежить закон, правило, певний порядок. Якщо прийняти таку думку, то раціональне у онтологічному плані стає зрозумілим, його можна виразити за допомогою логічних процедур, зробити здобутком культури.

У представників класичної європейської філософії від Декарта до Гегеля з приводу того, чи є суще раціональним, не було жодних сумнівів. Більшість з них стверджували, що все суще за своєю природою є раціональним або розумним, і чим швидше людина усвідомить це, тим більше шансів зрозуміти суще та опанувати його. Раціональним зазвичай називали те, що відповідало вимогам розуму. Але, сам розум, з багатьох причин, виявляється проблематичним. Суворо кажучи, можна говорити лише про людський розум, оскільки поки що невідомі будь-які інші, позалюдські його форми. Проте, було б дивним, якби розум вичерпувався лише його людськими вимірами. Світ є нескінченним у своїх проявах. Цілком виправдано можна припустити існування найнеймовірніших різновидів розуму, далеких від людських форм, хоча жодних емпіричних даних, щодо підтвердження цих припущень, поки що немає. З іншого боку, певні загальні ознаки притаманні розумному, як такому, незалежно від того, пов'язано це з людською чи позалюдською природою. Переконливим доказом цього є математика, всебічне використання якої у техніці і

технологіях дозволило розкрити немало таємниць природи, відкриває перед людством необмежені обрії всесвіту.

Проте, пошуки загальних принципів раціональності, яким присвятили себе чимало філософів і мислителів, не були безглуздими. Сьогодні стає все більш зрозумілим, що суще є набагато ширшим всього того, що може осягнути людський розум. Підтвердженням цьому є нескінченні і такі, що не перестають дивувати, відкриття, які робить наука, рухаючись шляхом пізнання. Практика показує, що багато чого у природі і суспільстві не може отримати раціональне пояснення ані з погляду формальної, ані з погляду якоїсь іншою логіки. Розглядаючи поведінку окремого індивіда, можна виявити у ній багато такого, що не назвеш раціональним. Тим більше, ще більш ірраціональним виглядає те, що відбувається у людському суспільстві. Людська цивілізація налічує багато тисячоліть, але ірраціональне у ній не зменшується, навпаки, масштаби його інколи стрімко зростають, виходячи назовні гострими, ентропійними проявами. У самому людському мозку раціональна, тобто та, що усвідомлює, складова, займає вкрай скромне місце у порівнянні з більш складною у структурному і функціональному сенсі неусвідомлюваною частиною. Те, що відбувається у тому світі, який можна зіставити з просторовими і часовими характеристиками людського життя, може виглядати раціональним. Але як тільки ми виходимо за межі людиномірного світу, ознаки раціональності різко зменшуються. Квантові ефекти, що мають місце у мікросвіті, показують багато такого, що не піддається будь якому раціональному поясненню. Так само незвичайними і незрозумілими, з погляду звичайного людського сприйняття, виглядають багато процесів, що відбуваються у великому Всесвіті.

Отже, історія розвитку наукового знання, весь той шлях, який пройшла людська культура, переконливо доводить, що суще у цілому у багатьох випадках виступає чимось досить далеким від раціональності. Було б дивним, якщо було б інакше. Світ створений зовсім не за мірками людини. Вона є лише маленькою його частиною, займає тут дуже скромну нішу. Більш того, людина не є дзеркалом природи, вона є мізерним фрагментом її гігантського просторово-часового континууму. Якщо й можна метафорично назвати її «дзеркалом», то це, скоріше, – уламок, здатний відбивати (та й то, з суттєвими спотвореннями) таку, що щезає, малу частину природи. Причому, у цьому дзеркалі людина найчастіше бачить саму себе і результати своїх взаємовідносин зі світом та іншими людьми. Людина намагається визначити своє місце у глобальній структурі буття, але підходить до вирішення цього питання зі своїми людськими вимірами, і їй здається, що саме це є раціональним. Проте, коли ми захоплюємося цією ілюзією, то тикаємося з непереборними труднощами, оскільки такі підходи є не те, щоб помилковими, але явно недостатніми, оскільки не можна зі людино мірними засобами підходити до пізнання

глибинних онтологічних просторово-часових засад Всесвіту.

Підводячи підсумок, слід сказати наступне. Як виявляється, у діях людей, поряд з раціональним, присутнє чимало ірраціонального. Останнє заставляє зробити той висновок, що люди самі по собі є вільними, непідкореними суворій раціональності істотами. Вказана обставина не повинна викликати занепокоєння чи бентежити. Навпаки, людська свобода, оскільки вона дистанційована від раціонального, дозволяє проникати у невідомі світи, розкривати нові горизонти, прокладати нові шляхи в суцтоту, яке має безліч ірраціональних проявів, які навряд чи можуть бути цілком осягнуті звичайною людською свідомістю.

Література

1. Бодріяр, Ж. 2004. Симулякри и симуляція / Перекл. В. Ховхун. Київ: Основи.
2. Вебер М. 1998. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Перекл. з нім., післям. та комент. О. Погорілого. Київ: Основи.
3. Lefort С. 1986. The Political Forms of Modern Society. Cambridge (Mass.).
4. Stanford Encyclopedia of Philosophy URL: <https://plato.stanford.edu/search/searcher.py?query=rationality>